Педагогічні науки

УДК 378

Клименко Світлана Іванівна

кандидат педагогічних наук,

вчитель української мови та літератури

Ліцей № 306

Klymenko Svitlana

Candidate of Pedagogical Sciences,Teacher

Secondary School number 306

ВИСЛОВИ, ЩО СТАЛИ КРИЛАТИМИ ЧЕРЕЗ ВІКИ: УРОКИ ЛІТЕРАТУРИ У 8 -МУ КЛАСІ ЗА ПРОГРАМОЮ (ІНТЕГРОВАНИЙ КУРС) – НУШ

SAYINGS THAT BECAME WINGED THROUGHOUT THE AGES: LITERATURE LESSONS IN THE 8-TH GRADE ACCORDING TO THE PROGRAM (INTEGRATED COURSE) – NUS

Анотація. *Стаття присвячена проблемі мовленнєвого розвитку дитини у середній школі та підходу до вивчення фразеологізмів на уроках літератури, що базується на поєднанні знань з філології (походження висловлювання), педагогіки (їхнього засвоєння), культурології (вивчення значення та застосування). Окрема увага звертається на особливості уроку літератури як одного з факторів дослідженні мистецтва слова й естетичного виховання школярів.*

Ключові слова: *науковий підхід, фразеологія, уроки літератури.*

Summary. *The article is devoted to the problem of a child's speech development in secondary school and an approach to the study of phraseological units in literature lessons, which is based on a combination of knowledge from philology (the origin of expressions), pedagogy (their*

assimilation), and cultural studies (study of meaning and application). Special attention is paid to the peculiarities of the literature lesson as one of the factors in the study of the art of speech and the aesthetic education of schoolchildren.

Key words: *scientific approach, phraseology, literature lessons.*

Постановка проблеми. Чи можуть сталі вирази, що пройшли крізь віки, стати «антидотом» до сучасного спілкування, а заразом зробити мовлення підлітка зрозумілим та авторитетним? Так, сьогодні ми живемо в епоху «мовного мінімалізму», де складні думки замінюються короткими репліками, а тому збідніння мови стає тією проблемою, яку потрібно негайно вирішувати. У зв'язку з цим школярам важливо донести, що вміння доречно вжити той чи інший фразеологізм – це спосіб виділитися, продемонструвати високий рівень інтелекту та критичного мислення.

Актуальність питання. Актуальність вивчення фразеології зумовлене не лише вимогами програми НУШ у 8-му класі, а й викликами сучасного інформаційного суспільства, де вміння метафорично мислити й декодувати, робить тебе більш переконливішим. Це не просто успіх чи самонавіювання, це позбавлення «лексичного голоду», формування «культурного коду», що дає «ключі» до розуміння кожного історичного періоду.

Як відомо, «фразеологічні одиниці є не лише мовними конструкціями, але й носіями цінної інформації про культурні традиції, звичаї, ідеали та історію народу, що «дозволяє нам поглиблено вивчати минуле життя суспільства, відтворюючи через мову різноманітні аспекти його культури, естетики та способу життя» [1, с. 26].

Ясна річ, що учень, який не розуміє значення фразеологізмів, залишається ізольованим від пластів світової й вітчизняної культури, що позначені народною мудрістю.

Хоча спілкування підлітків з кожним роком лише погіршується, однак цікавість до сталих виразів невпинно зростає, що зумовлено певним емоційним сплеском, бажанням розпізнати їх прихований зміст. Йдеться не лише про етичне виховання, а й міжпредметні зв'язки, що формують культурну пам'ять, розвивають образне, критичне мислення; дають можливість учням сприймати різні тексти на слух й успішно виконувати творчі завдання.

Аналіз досліджень і публікацій. Серед тих, хто досліджував це питання варто відзначити імена: Н. Венжинович, Н. Волошиної, С. Дубовик, Ю. Ковбасенка, І. Кучер, В. Мокієнка, О. Плюща, О. Потебні, О. Селіванової, О. Семеног, Н. Турбарової, Л. Ушкалова, Д. Чижевського та ін**.**

Так О. Плющ наголошує, що для того щоб учні адекватно і правильно розуміли зміст фразеологізмів, «доцільно використовували його в мовленні, не були схильними до смислових перекручень, учителям необхідно систематично і вдумливо планувати роботу на уроках з урахуванням вікових, індивідуальних особливостей, рівня знань, змісту й характеру теми, кількості часу, засобів навчання» [6, с. 236].

Не менш доречним є міркування і Н. Турбарової, яка стверджує, що робота з фразеологізмами не повинна обмежуватися лише уроками мови, адже вони можуть стати активним інструментом на уроках виразного читання, української й зарубіжної літератури, позакласних форм роботи, тощо. Разом з тим дослідниця наголошує на несистематичному підході до виконання подібного роду завдань у школі: «фразеологічна робота на уроках читання проводиться в міру

того, як зустрічаються ФО у текстах літературних творів, які пропонуються для вивчення, та підручниках, а її ефективність забезпечується завдяки міжпредметним зв'язкам між уроками мови, читання та розвитку мовлення» [9, с. 188].

Цієї ж думки дотримуються С. Дубовик та І. Кучер, які зазначають, «що вивчення фразеології буде результативним» лише тоді, коли «новітні досягнення педагогічної науки поєднати з традиційними засобами лінгводидактики» [4, с. 76].

І справді, «В роботі з учнями, у процесі вивчення літератури необхідно зважати на потребу в стимулюванні їхньої творчої діяльності, яка сприяла б естетичному розвитку особистості» [2, с. 3].

Як то кажуть, «цікава особистість учителя – цікавий урок літератури» [5, с. 154]

Мета дослідження: засобами фразеології формувати ключові компетентності учнів; розкрити їхню роль у сучасному соціокультурному й інформаційному просторі.

Об'єкт дослідження: процес вивчення афоризмів, крилатих слів античного, біблійного, ренесансного, барокового, класичного, романтичного, реалістичного походження в межах шкільної програми література 8 – клас (ІК) – НУШ.

Предмет дослідження: опрацювання фразеологізмів у контексті розвитку образного мислення та культури мовлення учнів.

Завдання розвідки – розглянути ФО як знаки мовно-естетичної культури; проаналізувати необхідність їхнього вивчення з метою досягнення усіх освітніх галузей Державного стандарту загальної середньої освіти, одним із пунктів якого є «розвиток особистості учня, формування в нього мовленнєвої і читацької культури, комунікативної та літературної компетентності, гуманістичного світогляду,

національної свідомості, високої моралі, активної громадянської позиції, естетичних смаків і ціннісних орієнтацій» [7].

Викладення основного матеріалу. Як бачимо, тема фразеології є обов'язковою частиною шкільної програми. Водночас вивчення фразеологізмів на уроках літератури є важливим аспектом для розуміння глибинного змісту художніх творів, розвитку культури мовлення та визначення національної ідентичності.

Безумовно, «учні повинні знати, що фразеологізми мають особливу значущість в художньому та усному мовленні. Вони не лише збагачують мовлення емоційними й образними висловами, але й передають певні культурні та історичні аспекти мовної спільноти» [1, с.29].

Оскільки багато фразеологізмів походять із народного побуту, міфології, історичних джерел, їх вивчення дозволяє краще зрозуміти традиційні цінності, пізнати менталітет культур, збагатити словниковий запас, зробити мову школярів живою, дотепною, емоційно насиченою. А це вже йдеться про розвиток мовленнєвих компетентностей, які можна покращити занурившись в глибину віків.

Розглянемо кілька найуживаніших груп фразеологізмів, що представлені **грецько-римською міфологією, гомерівським епосом та античною лірикою (VIII ст. до н. е. - V ст. н. е.)** (Див. підручник Яценко Т., Пахаренко В., … «Література ІК» - 8 клас) **:**

Скриня Пандори – джерело нещасть і лих.

Яблуко розбрату – причина суперечок, ворожнечі.

Троянський кінь – підступний дарунок, замаскована пастка.

Ахіллесова п'ята – єдине слабке, вразливе місце людини.

Прометеїв вогонь – незгасне прагнення до високої мети, світлих ідеалів, жага до знань та самовідданість на благо людства, тощо [10].

Якщо говорити про **Добу Середньовіччя та Літературу періоду Русі-України XI–XV ст**., вони залишили нам фразеологізми, що дихають християнською мораллю, військовою честю та князівськими міжусобицями. Ось буквально кілька прикладів, що складають «золотий фонд» цього періоду:

Старих шануйте, як батька, а молодого, як братів – формула ідеальних суспільних стосунків, заснованих на повазі та родинній єдності.

Лінощі – всьому мати – найвідоміший афоризм Мономаха. Означає, що саме неробство є першопричиною всіх людських вад і бід («що вміє людина те – забуде, а чого не вміє – того не навчиться»).

Хай не застане вас сонце у ліжку – заклик до раннього підйому та працьовитості; метафора життя, наповненого корисними справами.

Мудрість книжна – фразеологізм, що символізує освіченість і тягу до знань, які Ярославни принесли на землі Франції, Угорщини та Норвегії [10].

Як бачимо, фразеологізми цього періоду допомагають зрозуміти «кодекс честі» предків; показують, що література того часу була не просто текстом, а засобом об'єднання земель навколо спільної ідеї.

Інша справа, коли йдеться про Біблійні вислови, що виступають «кодексом віри»:

Нести свій хрест – терпляче зносити життєві випробування.

Смерті бо не боятися – напучування бути мужнім у бою та праці, покладаючись на божу волю [10].

Разом з тим **Доба Відродження (Ренесансу**), що тривала до початку **XVII століття** повернула в центр уваги людину, її розум (прагнення до світла й знань) та античну спадщину.

У підручнику 8 класу (Т. Яценко, Пахаренко В., …) цей період вирізняється наступними фразами:

Лаври переможця – символ слави та успіху (Петрарка був увінчаний лавровим вінком, що відродило цю традицію).

Бути чи не бути – дилема, вибір життєвого шляху.

Бортися з вітряками – вести безглузду боротьбу з уявними перешкодами або силами, які неможливо здолати.

Як бачимо, у творах цього періоду спостерігається невгамовне прагнення до свободи та незалежності:

Турецька неволя – фразеологізм, що символізує довге, тяжке рабство, приниження та відірваність від коріння.

Сімсот козаків, бідних невільників – сталий образ-символ українського народу, що страждає в кайданах і чекає на визволення.

Кам'яна темниця – метафора безвиході, жорстокості ворога та фізичного обмеження свободи.

Козацький характерник – фразеологізм на позначення воїна з надприродними здібностями.

Сірковий дух – символ незламності та відданості козацькій справі до останнього подиху.

Слава не вмре, не поляже – сталий вислів із дум, який автори використовували для підкреслення безсмертя подвигів кошових отаманів.

Козацька доля – як вітер у полі – вираз про мінливе, небезпечне, але вільне життя січовика.

Випити чашу до дна – пройти через усі випробування, які випали на долю героя та його народу.

Степ – батько, Січ – мати – традиційна козацька формула ідентичності.

Сюди ж можна додати фразеологізми, де йдеться про соціальну прірву, приховані почуття та силу мистецтва:

Дивитися очима художника – здатність бачити красу в буденних речах.

Світ за зачиненими дверима – образ таємничої майстерні, куди немає входу іншим; символ інтимного зв'язку між митцем і моделлю.

Змішати фарби життя – впливати на долю людини.

Мистецтво вимагає жертв – ризикнути репутацією заради слави [10].

І навпаки, коли говорити про **Добу Бароко (кінець XVI - середина XVIII ст.) –** вона стала періодом контрастів, вигадливості та глибокої релігійності. У шкільному підручнику цей відрізок часу представлений афоризмами, що вже давно стали фразеологізмами, а також релігійними та філософськими образами, як от:

Життя – це сон – метафора скороминущості та нереальності людського існування. Усе, що ми вважаємо дійсністю, може виявитися лише маренням перед «пробудженням» у вічності.

Людина – це лише сон тіні – вислів про нікчемність людських амбіцій та влади перед лицем долі.

Перемогти себе (своїх демонів) – означає здатність приборкати свою звірину природу і стати мудрішим.

Світ-в'язниця – образ вежі, що символізує обмеженість людського пізнання та несвободу духу.

Прокинутися іншою людиною – фразеологізм на позначення радикальної внутрішньої зміни, переоцінки цінностей після важкого випробування.

Ланцюги долі – неминучість приречення, з якими бореться людина, намагання довести, що вона сама творить свою долю.

Разом з тим тема соціальної несправедливості та морального занепаду представлені у інших висловлюваннях того часу:

Правда в кайданах (Правда в неволі) – символ того, що справедливість пригнічена силою, багатством або владою.

Кривда гору бере – фразеологізм на позначення часів, коли брехня, підступність та зло стають панівними в суспільстві.

Шукати правди – марні намагання знайти справедливість у суді чи серед можновладців.

Правда очі коле – хоча цей вислів загальновживаний, у контексті твору він підкреслює, чому багатії та пани женуть Правду геть: вона викриває їхні гріхи.

Жити Кривдою – вести нечесний спосіб життя, збагачуватися за рахунок інших, нехтуючи Божими заповідями.

Сирота безталання – образ самої Правди, яку змальовано як бідну жінку, що блукає світом і ніде не знаходить притулку [10].

На відміну від емоційного Бароко **Доба Класицизму (XVII – початок XIX ст.)** принесла в мову стриманість, логіку та орієнтацію на античні зразки. У підручнику Т. Яценко цей період поєднав класицизм із народним ґрунтом та ідеями просвітництва (верховенства розуму над почуттями та обов'язку перед державою).

Представимо бодай кілька прикладів того часу:

Говорити прозою (і не знати про це) – означає людину, яка відкриває для себе очевидні речі як велику істину, або наївне самозухвальство невігласа.

Манія величності – прагнення будь-що отримати титул і соціальний статус.

Пан Журден – символ неосвіченої та кумедної людини, яка намагається мавпувати манери вищого світу.

Не пасти задніх – не відставати в чому-небудь, не бути останнім.

За язик тягнути – це фразеологізм, що означає примушувати, спонукати кого-небудь висловитися, сказати щось, часто проти його волі, або випитувати інформацію.

Закинути слівце – звернутися до кого-небудь із клопотанням про когось, посприяти комусь.

Лізти осою в очі – настирливо поставати в уяві; увижатися, набридати кому-небудь чимось.

Сунути носа в чужі справи – безцеремонно втручатися в що-небудь, переважно в те, що не стосується когось.

Костюм робить людину – переконання, що саме новий одяг та вчителі можуть зробити з простої людини дворянина чи то шляхтича.

І навпаки, справжнє джерело народної мудрості представлено у таких рядках:

Отримати рушники – згода дівчини на шлюб; символ успішного сватання.

Дістати гарбуза – отримати відмову під час сватання.

Танцювати під чужу дудку – діяти не за власною волею.

Дати одкоша – рішуче відмовити комусь.

Збивати з пантелику – заплутувати, заважати ясно мислити.

Наче в воду опущений – про людину у великому смутку.

Вибити дур з голови – провчити когось або змусити відмовитися від безглуздих ідей [10].

Не менш важливо розглянути фразеологізми та образи, що стали символами виживання й людської винахідливості. А це вже йдеться про **епоху Просвітництва (кінець XVII - початок XIX століття):**

Залюднити безлюдний острів – фразеологізм на позначення наполегливої праці, спрямованої на перетворення дикого, непридатного для життя місця на впорядкований простір.

Мій дім – моя фортеця – символ недоторканності приватного життя, особистої свободи та безпеки.

Король свого острова – іронічне або філософське означення людини, яка має повну владу над чимось незначним або перебуває в гордій самоті.

Скриня з мертвого корабля – символ неочікуваного багатства або ресурсів, які допомагають вижити в екстремальних умовах.

Про політичні інтриги, дріб'язковість людських чвар та недосконаліть суспільства можна дізнатися з наступних фраз:

Ліліпут (Ліліпутія) – людина з обмеженим світоглядом.

Війна гостроконечників і тупоконечників – символ безглуздої, запеклої ворожнечі через нікчемну причину (між реформаторами та традиціоналістами).

Велетень серед пігмеїв – вислів про людину, яка значно переважає своє оточення розумом, талантом або силою [10].

Як бачимо, фразеологізми цієї доби мають зрозумілу повчальну мораль, підкреслюють велич героя й ідеально підходять для дискусій, де «**свобода», «рівність», «братерство»** є основою сучасних демократичних цінностей.

Інша справа, коли мова йде про непередбачуваний **Романтизм**, що виник на межі **XVIII** та **XIX століть** та проіснував до середини **XIX ст.** У підручнику Яценко він підкреслює особливий дух незламності, швидкість та фатальність долі:

Дикий кінь (Степ і кінь) – центральний символ нестримної волі та стихійної сили, що не піддається людському контролю.

Прикутий до гриви – метафора повної залежності людини від обставин або долі, яка несе її в невідоме.

Дикий степ (Скіфська пустеля) – образ безмежного простору, який водночас є і в'язницею, і шляхом до порятунку.

Титан духу – романтичний епітет Мазепи, який попри фізичні муки зберігає внутрішню гідність та волю до життя.

Блідий вершник – образ виснаженого, напівмертвого героя, що став символом трагічної боротьби та витривалості

Як бачимо, фразеологізми та художні образи цього періоду просякнуті атмосферою таємничості, патріотизму та Божої кари за насильство:

Піти на дно з честю – символ свідомого вибору смерті замість ганебної неволі.

Голос із безодні – вислів на позначення істини, що відкривається через містичні події або розповідь привида.

Божа кара – фразеологізм для опису раптової відплати за злочини.

І навпаки, атмосфера містики, глибокого відчаю та фатального кохання зберігаються у таких рядках:

Реве та стогне Дніпр широкий – найвідоміша цитата-фразеологізм, що стала символом величі української природи, буремної долі та народного духу.

Виплакати очі – фразеологізм, що означає крайню міру туги та страждання; тривалий і безутішний плач.

До схід сонця – часовий фразеологізм, що в народній магії вважається межею між світом тіней і реальністю; час, коли відбуваються найстрашніші або найважливіші події .

Тяжко жити на світі – афористичний вислів про соціальну та особисту незахищеність сироти чи розлучених закоханих.

Заразом материнське горе та вічне чекання з'являються у таких рядках:

Чекати з війни (не діждатися) – сталий вислів, що описує долю тисяч українських матерів, чиє життя перетворилося на вічне очікування біля порога.

Материнська сльоза – вираз, що втілює безмежне горе, яке не висихає з роками [10].

Тема братерства й служіння народові були характерні для **Реалізму** як одного з мистецький напрямків, що панував **у другій половині XIX століття**:

Священний союз народів – головний фразеологізм-антитеза. Переосмислення політичного союзу царів як справжнє єднання простих людей заради миру та свободи.

Ділити світ (шматувати землю) – іронічний вислів про політику монархів, які ставляться до народів як до власної здобичі.

Тернистий шлях – класичний фразеологізм, що символізує життя поета-борця, сповнене випробувань, заслань та боротьби за правду.

Сльози людські – символ народного горя та соціальної несправедливості.

Забути чвари – фразеологізм на позначення відмови від давніх образ, релігійних чи територіальних суперечок заради спільного майбутнього.

Вільна земля – символ ідеального суспільства, де кордони не є перешкодою для дружби, тощо [10].

І, насамкінець, після того як учні опрацюють тексти й проведуть словникову роботу, буде доцільним запропонувати ряд завдань задля кращого розуміння і засвоєння матеріалу, як от:

- Пояснити сучасне значення «літературних» фразеологізмів.
- З'єднати крилатий вислів із джерелом його походження.
- Спробувати себе у ролі коректора, а саме здійснити фразеологічний ремонт у реченнях, де допущено помилки.

- Обрати одне із запропонованих вчителем висловлювань задля опису ситуації з шкільного життя (до 3-х речень).
- Під час уроку можна використати метод візуалізації – запропонувати учням намалювати ілюстрацію до вивченого фразеологізму.
- З'єднайте частини висловів, щоб утворилися крилаті фрази-парадокси:
- Скласти коротке повчання з одним із сталих виразів.
- Запропонувати вправу «Дзеркало характерів» (з'єднати ім'я персонажа з фразеологізмом, що став його характеристикою).
- Впізнайте героя за крилатою характеристикою.
- Здійснити Середньовічну мандрівку: Уявити, що ви складаєте путівник для лицаря. Використати крилаті вислови.
- Обрати фразеологізм та написати короткий коментар для соціальних мереж, як цей вислів допомагає зрозуміти сучасні проблеми.

Висновки. Отже, виходячи з вищевикладеного, можна стверджувати, що фразеологізми різних періодів допомагають авторам творів не лише давати влучну емоційну оцінку персонажам чи то подіям, вони роблять тексти більш виразними та насиченими.

У свою чергу учні вчаться сприймати переносне значення та аналізувати складні мовні конструкції, а не лише значення окремо взятих слів.

Тож вивчаючи літературу у 8 класі (ІК) – НУШ, ми не просто читаємо тексти – а збираємо «мовний капітал», який допомагає нам бути влучними, гострими на язик і мудрими, а ще «розвиваємо художній смак, інтерес до книжки, виховуємо культуру читання, виробляємо емоційне сприймання й осмислення мистецтва слова» [8].

Іншими словами, «засобами художнього слова виховуємо сильний, вольовий характер, особистість, яка може достойно жити й

працювати в демократичному суспільстві, якій чуже почуття меншовартості, особистість з високими патріотичними почуттями, яка ніколи не зрадить національні інтереси держави і зможе представляти її на різних рівнях» [3].

Література

1. Венжинович Н., Тафійчук С. Викладання фразеології української мови на уроках у середній школі. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.* Вип. 2 (52). DOI: https://doi.org/10.24144/2663-6840.2024.2.(52).26-34

2. Волошина Н. Вивчення української літератури у 5 класі : метод. посіб. Київ : Пед. думка, 1997. 144 с

3. Волошина Н. Проблеми літературної освіти й поради Валерія Шевчука в програмотворенні. *Волинь - Житомирщина*. 2010. № 20. С. 324-334. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vg_2010_20_38 (дата звернення: 15.02.2026).

4. Дубовик С.Г., Кучер І.С. Організаційно-методичні основи засвоєння фразеології на уроках української мови в початковій школі. *Молодий вчений*. 2022. № 9. С. 74–77

5. Наукові основи методики літератури : навч.-метод. посіб. / за ред. д-ра пед. наук, проф., члена-кореспондента АПН України Н.Й. Волошиної. К.: Ленвіт, 2002. 344 с.

6. Плющ О.П. Робота над збагаченням мовлення школярів фразеологізмами на уроках української мови та літератури. *Таврійський вісник освіти.* 2014. № 1(1). С. 235–238.

7. Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти. *Офіційний портал Верховної Ради України*. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF#Text (дата звернення: 15.02.2026).

8. Семеног О. Педагогічна майстерність учителя-словесника в дослідницьких рефлексіях Ніли Волошиної. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2013. № 9. С. 2–4.

9.Турбарова Н.К. Про деякі аспекти фразеологічної роботи на уроках читання у контексті реалізації компетентнісного підходу. *Наука і освіта.* 2014. № 3. С. 187–190.

10. Яценко Т., Пахаренко В., Тригуб І., Слижук О. Література (українська та зарубіжна): підруч. Інтегрованого курсу для 8 кл. закл. загальн. середн. освіти (у 2-х частинах). Київ: Грамота, 2025.